

Ajalooline jutu-uurimine*

Jürgen Beyer (Stockholm/Tartu)

Kahe tuntuma rahvajutu žanri nimetused on “muinasjutt” ja “muistend”. Need eesti sõnad ise ei ole aga kaugelki mitte nii vanad, kui nähtused, mida nad tähistavad.¹ Esimese neist mõistetest juurutas arvatavasti Jakob Hurt, teine aga on palju noorem.² Need mõisted baseeruvad sõnadel “muinane” ja “muiste” – kuid, kas muinasjutud ja muistendid on tõepoolest nii vanad kui nende sõnade tähendus lubaks arvata?

Selline eestikeelne sõnaloome on Euroopa praktika kontekstis küll originaalne, kuid usk nende kahe jutužanri vanusesse oli juba nende sõnade kujunemise ajal traditsiooniline. See usk on tagasiviidav vähemalt vendade Grimmideni (Jacob 1785-1863, Wilhelm 1786-1859), kellele me võlgname klassikalise, kuid ebamäärase definitsiooni aastast 1816: “Muinasjutt on poeetilisem, muistend on ajaloolisem”.³ Muistend olevat seotud konkreetsete kohtade või isikutega, muinasjuttudel polevat aga selliseid väliseid seoseid vaja. Mõlemale omistati aga jooni iidsetest aegadest.

Vendade Grimmide muinasjuttude ja muistendite kogumikke hakati paljudes maades matkima.⁴ Eriti hoogsalt tehti seda Skandinaavias, Soomes ning ka tollaegses Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangus. Selle põhjuseks võiks olla esmalt asjaolu, et neis maades said haritlased saksa keelest hästi aru, teisalt aga ka see, et rahvuslik kultuuriprogramm oli tihedalt seotud niinimetatud rahvapärимuse kogumisega. Loomulikult tegeldi ka teiste rahvaluulevormidega (näiteks laulud ja vanasõnad), kuid järgnevas keskendun vaid proosajuttudele. Vastupidi ladina, saksa või prantsuse mõjutustega haritlaste kultuurile loodeti nimetatud maades leida oma rahva ehtsat kultuuri. See oli tähtis taanlastele, kes vaidlesid saksameelsete schleswig-holsteinlastega hertsogiriikide Schleswigi ja Holsteini kuuluvuse

* Artikkel on valminud ETF grandiprojekti 4450 raames.

¹ Need kaks sõna puuduvad näiteks ka veel August Wilhelm Hupeli sõnaraamatus *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche*, Müitavi: J. F. Steffenhagen und Sohn ²1818 (¹1780), ja F[erdinand] J[ohann] Wiedemanni sõnaraamatus *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*, Peterburi: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften 1869.

² Vrd. Isidor Levin, “Hurt, Jakob”. – *Enzyklopädie des Märchens*, 6. köide, Berlin & New York: Walter de Gruyter 1988-90, v. 1407-1411, siin v. 1409; Uku Masing, “Esten”, samas, 4. köide, 1982-84, v. 479-491, siin v. 484; Tiiu Jaago, “Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis”. – *Mäetagused*. Hüperajakiri (<http://haldjas.folklore.ee/tagused>) [Paberversioon] 9 (1999), lk. 70-91. Artiklite “jutt” võrdlemine teostes Wiedemann, *Wörterbuch*, 1869 (vt. märkus 1) ja Ferdinand [Johann] Wiedemann, *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*, 2. täiendatud trükk, redigeerinud Jakob Hurt, Peterburi: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften 1893, juhib tähelepanu sõnaühendite nagu “muistene jutt” või “muiste-jutt” vahepeelsele märgatavale juurdekasvule.

³ [Jacob & Wilhelm] Grimm, *Deutsche Sagen*, 3 köidet, koost. Hans-Jörg Uther & Barbara Kindermann-Bieri, München: Eugen Diederichs 1993, siin 1. köide, lk. 15.

⁴ Mõningad muistendikogumiste näited, mis annavad kasutuskõlblikke viiteid allikatele: J[ust] M[athias] Thiele, *Danmarks Folkesagn*, 3 köidet, Kopenhaagen 1843-60 (¹1818-23); Karl Müllenhoff, *Sagen, Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*, neue Ausg. v. Otto Mensing, Schleswig 1921 (¹1845); Ernst Deecke, *Lübische Geschichten und Sagen*. Mit Quellen und Literaturnachweisen versehen von Heinrich Wohlert, Lüübek ⁶1925 (¹1852); C[arl] Rußwurm, *Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö*. Gesammelt und kurz erläutert, Tallinn: Franz Kluge 1861 (¹1856); J. G. Th. Grässe, *Sagenbuch des Preußischen Staates*, 2 köidet, Glogau: Carl Flemming 1868-71; Fr. Bienemann, *Livländisches Sagenbuch*, Tallinn: Franz Kluge 1897.

pärast Taani monarhiale. See oli tähtis islandlastele, kes tahtsid saada Taanist sõltumatuks. See oli tähtis norralastele, kelle maa oli seotud Rootsiga personaalunioonis ja kelle kirjakeeleks oli pärast mitut sajandit kestnud Taani ülemvõimu taani keel. See oli tähtis ka soomlastele, kes olid sarnastes suhetes Venemaa ja Rootsiga. Muidugi sobis see ka lätlastele ja eestlastele: nad said sel viisil omaenda kirjanduse. Pidades oma suulist kirjandust väga vanaks (määratlemata seda küll täpsemalt), saadi ennast võrrelda Euroopa vanade kultuurrahvustega, kelle kirjandus ulatub tagasi keskaega, või isegi kreeklaste ja roomlastega.

Kuigi muinasjuttude päritolu kohta oli erinevaid teooriaid, olid jutu-uurijad kuni Teise maailmasõja lõpuni üksmeelel, et muinasjutte (ja ka muistendeid) antakse suuliselt edasi juba ammudest aegadest.⁵ Just Saksamaal rõhutati 1933. kuni 1945. aastani rahvakultuuri sellist järjepidevust. Mitmesuguseid, veel eksisteeriva maaelukultuuri elemente tõlgendati vanimate aegade reliktidena ja neid kasutati esialgse paganliku, antud juhul germaani kultuuri ülesehitamiseks. Soomes ja Eestis otsiti analoogiliselt soome-ugri kultuuri jälgi.

Teise maailmasõja lõpptulemusest kainenemisele järgnes Saksamaal ka selginemine rahvateaduse meetodites. Niinimetatud Müncheneri koolkond püstitas metoodilise põhioõude, mille juures üllatab ajaloolasi ainult üks asjaolu, nimelt, kuidas saadi seda rohkem kui 100 aastat ignoreerida. Tegemist on lihtsa reeglga: kui tahetakse töötada ajalooliste allikatega ja otsustada ajalooliste arengute üle, tuleks kasutada ajaloolaste meetodit – allikakriitikat.

Siinkohal pole plaanis anda allikakriitika algkursust,⁶ kuid mõningad punktid võiks välja tuua: kui näiteks rääkida 17. sajandist, on tarvis ka allikaid 17. sajandist (teisisõnu, mitte muistendeid 19. sajandist, mida usutakse pärit olevat 17., vaid just neid allikaid, mis ongi 17. sajandil üles kirjutatud). Ärakirjad sisaldavad enamasti vigu, suulised ümberjutustused veelgi rohkem.⁷ Iga edasiandja tõlgendab sündmuse omamoodi või omandab jutte vastavalt oma silmaringi ulatusele ning annab kuuldu seega töödeldult ja moondunult edasi. Seega ei ilmne ühes tekstis vahetu ajalooline järjepidevus.⁸ Kõik kujundatakse lähtuvalt ajast, millal midagi juhtub või millal sellest jutustatakse või millal see üles kirjutatakse.

Mida tähendas uuenenud lähenemine allikatele jutu-uurimise seisukohalt? Hakati arutlema selle üle, kuidas küll rahvajutud enne vendi Grimme välja nägid – või veel parem – kõlasid. Oleks pidanud alustama mõistete ajalooa, kuid tol ajal ei olnud see uurimissuund ajaloo teadusharus⁹ veel täielikult välja kujunenud. Ma keskendun vaid kahele olulisele mõistele. Saksakeelsed sõnad “Märchen” (*muinasjutt*) ja “Sage” (*muistend*) esinevad küll juba keskaja tekstides, kuid tähendavad algpäraselt midagi muud.

“Märchen” on deminutiiv sõnast “Mär(e)”. See tähendas “uudis”, kuigi enamasti ebamäärane uudis. Alles 18. sajandi lõpuks kujunes välja sõna “Märchen” tänapäevane

⁵ Ühe erandi kujundas Albert Wesselski, kes läks Walter Andersoniga vastuollu, vrd. Albert Wesselski, *Versuch einer Theorie des Märchens* (=Prager Deutsche Studien; 45), Reichenberg i. B. 1931; Walter Anderson, *Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode* (=Acta et commentationes universitatis Tartuensis (Dorpatensis) / Eesti vabariigi Tartu ülikooli toimetused, B: Humaniora; 38, 3), Tartu 1935.

⁶ Veel tänapäeval soovitatav: Kr[istian] Erslev, *Historisk Teknik*. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier, Kopenhaagen: Gyldendalske Boghandel 1926 (¹1911) (tõlkinud saksa keelde Ebba Brandt: *Historische Technik*. Die historische Untersuchung in ihren Grundzügen dargestellt, München & Berlin: R. Oldenbourg 1928).

⁷ Vead ärakirjades ja (ümber)jutustustes võivad olla väga huvitavad, kuid nad annavad tunnistust ainult oma tekkeaja kohta.

⁸ Vrd. ka Hermann Bausinger, “Kontinuität”. – *Enzyklopädie des Märchens*, 8. köide, Berlin & New York: Walter de Gruyter 1994-96, v. 237-245.

⁹ Vrd. *Geschichtliche Grundbegriffe*. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, 8 köidet, Stuttgart: Ernst Klett 1972-97; *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, köide 1jj., München: R. Oldenbourg 1985jj.

tähendus (*jutustus võlumaailmast*).¹⁰ Enamikes germaani keeltes tuleneb sõna “Sage” (*muistend*) sõnast “sagen” (*üttelema, rääkima*) ja tähendas algselt midagi sellist nagu “lobajutt” või “kuulujutt”, ühesõnaga midagi sellist, mida inimesed räägivad. Ka siin arenes tänapäevane tähendus (*suuliselt edasiantud jutustus ajaloolistest sündmustest*) välja alles 18. sajandi lõpuks.¹¹ Vendade Grimmide teoste kaudu muutusid need uued tähendused üldiselt aktsepteerituteks. Varasemad tähendused, mida võib veel mõnedes kõnekäändudes kohata, on Grimmide antud tähenduste poolt tänaseks kõrvale tõrjutud. Muide, ka läti keelse sõna “muistend” vasted “teika” ja “teiksmā” tulenevad sõnast “teikt” (*üttelema*) – täpselt nagu ka “pasaka” (*muinasjutt*) tuleneb sõnast “pasacīt” (*üttelema*) – ning pärinevad 19. sajandi teisest poolest.¹² Enne eestikeelsete sõnade “muinasjutt” ja “muistend” väljamõtlemist oli vastavate tekstide nimeks, kui neid siis üldse oli, arvatavasti kas “jutt” või “lugu”.¹³

Kui mõned erandid¹⁴ välja arvata, on ajaloolist jutu-uurimist viljelnud eelkõige saksa keeleruumi uurijad. Üks esimene tähtis samm oli loendi koostamine jutustamise traditsioonidest enne 1800. aastat. Eelkõige leiti selle kohta andmeid vaimulikele mõeldud tarbekirjandusest, mida kasutati otseselt või kaudselt jutluste ettevalmistamiseks ja mis sealtkaudu võis jõuda “rahva” kõrvu. (“Rahvas” on muide väga ebaselge mõiste - kas räägitakse talupoegadest, sulastest või käsitöölisest?) Vaimulikele mõeldud tarbekirjanduse hulka võib lugeda ka kroonikakirjandust,¹⁵ sest kroonikaliste üleskirjutuste üks olulisi otstarbeid oli koguda näitejutte, mis oleksid hiljem didaktilise väärtusega (rangelt teaduslik ajalookirjutamine kujunes välja alles 19. sajandil).

¹⁰ Hermann Bausinger, “Märchen”. – *Enzyklopädie des Märchens*, 9. köide, Berlin & New York: Walter de Gruyter 1997-99, v. 250-274, siin v. 250-254.

¹¹ Vrd. Jan de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek*, Leiden: E. J. Brill 1963-71, lk. 599 (märksõna “sage” all): “Een typisch woord van de romantiek” (*romantismi tüüpiline sõna*).

¹² Vrd. Konstantīns Karulis: Latviešu etimoloģijas vārdnīca, 2. köide, Riia: Avots 1992, lk. 383-384.

¹³ Hupel, *Ehstnische Sprachlehre* (vt. märkus 1), tunneb sõnu “jut” ja “luggu”. Neist esimest tõlgib ta “Gespräch; Gewäsch; Historie; Fabel” (lk. 59), teist m. h. “Geschichte; Lection” (lk. 129). Lisaks sellele toob ta sõna “wanna jut” (“Mährchen”). Mida siis mõistetakse sõna “Mährchen” all? Tema sõnaraamatu saksa-eesti osas viidetakse märksõna “Mährchen” juures ainult sõnale “Fabel”. Seda seletakse järgnevalt: “(tühhi) jut, sorre. r. d. *eine abgeschmackte [Fabel] wanna naeste jut. r. eine lächerliche [Fabel] naero (naro d.) jut. r. Fabelbuch jutto ramat. r. d.*” (lk. 382; “r.” tähendab “der revalsche Dialekt” (*põhjaeesti keel*); “d.” “der dörptsche Dialekt” (*lõunaeesti keel*)). Rohkem või vähem tühja jutu jaoks, mille all aga ei tule kindlasti mõista mitte žanreid nagu “muistend” või “muinasjutt”, leiab Hupeli sõnaraamatus m. h. veel järgmisi sõnu: “lobbin” (“Geplapper”) (lk. 124) ja “sörro” (“Mährchen, ein Gewäsch. (d.)”) (lk. 227). Saksa märksõna “Sage” (lk. 520) all viidatakse sõnadele “Rede” ja “Gespräch”. Peale selle on esitatud veel väljend “eine ausgebreitete [Sage]” („kulus könne“). Väljendile “ungegründete [Sage]” tõlget peab otsima “Lüge” alt.

Kahjuks ei ole ajaloolist eesti keele sõnaraamatut, nagu on Jacob & Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 16 köidet, Leipzig: S. Hirzel 1854-1960; samad, *Deutsches Wörterbuch*. Neubearbeitung, Leipzig: S. Hirzel 1965jj.; *Ordbok öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien*, köide 1 jj., Lund: C. W. Gleerup 1898 jj.; *The Oxford English Dictionary*, 20 köidet, Oxford: Clarendon 1989; *Woordenboek der nederlandsche taal*, 29 köidet, Haag & Leiden: M. Nijhoff 1882-1998; Alain Rey (toim.), *Dictionnaire historique de la langue française ...*, 3 köidet, Pariis: Dictionnaires Le Robert 2000 (¹1992) jne. See kergendaks oluliselt mõiste ajaloolisi uuringuid - ka hilisemate perioodide kohta.

¹⁴ Näiteks Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland*. Lector en mondelinge overlevering. Een typencatalogus (väitekiri Groningen) (=Estrikken; 63; =Nedersaksische Studies; 6), Groningen [1984]; Fred van Lieburg, *De engelenwacht*. Geschiedenis van en wonderverhaal, Kampen: Kok 2000; sama, *Merkwaardige voorzienigheden*. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme (=Mr. H. Bos-lezing; 1), Zoetermeer: Meinema 2001; Gábor Tüskés, “Schriftliche Folklore im 17. Jahrhundert”. – *Fabula* 42 (2001), lk. 1-21.

¹⁵ Wolfgang Brückner, “Chronikliteratur”. – *Enzyklopädie des Märchens*, 3. köide, Berlin & New York: Walter de Gruyter 1979-81, v. 1-15; sama, “Historie, Historienliteratur”, *samas*, 6. köide, 1988-90, v. 1088-1091.

Üks tähtis verstepost uurimises oli käsiraamat “Volkserzählung und Reformation” (*Rahvajutustus ja reformatsioon*) aastast 1974, mis käsitleb mitte niivõrd reformatsiooni, kui just jututraditsiooni saksa luterluses 16. ja 17. sajandil.¹⁶ Raamatus on teiste seas ka peatükid näitejuttude kogumike koostajatest, Martin Lutherist kui muistenditegelasest, jutustustest kuradi kohta jne. Sarnaseid käsiraamatuid pole Skandinaavia luterluse¹⁷ või kalvinistlike¹⁸ ja katoliiklike¹⁹ riikide kohta veel kahjuks ilmunud. Keskaja kohta on seevastu aga mitmeid näitejuttude kogumike uurimusi.²⁰ Ka 18., 19. ja 20. sajandil jätkati juttude kasutamist õpetlikul otstarbel, kuid selle kohta leidub teaduslikke uurimusi palju vähem.²¹

Alates 1975. aastast ilmub lõpuks muinasjutuentsüklopeedia, mille alapealkiri “Ajaloolise ja võrdleva jutu-uurimise käsiraamat” kirjeldab palju täpsemalt selle projekti mahtu.²² Siin leidub näiteks artikleid jutuainesest, žanritest või suhteliselt tundmatust varauusaegse jutukirjanduse autoritest. Selle projekti ettevalmistus kestis kaks aastakümnet.²³

Eelpool mainitud kirjanduses 16. ja 17. sajandist leidub mitmeid jutustusi, mis tunduvad muistendiuurijatele tuttavad. On need varajased tõendid muistendite olemasolust, mida me praegu tunneme ülestähendatuna 19. sajandist? See oleks liiga lihtne järeldus. 19. sajandil ammutasid paljud muistendikogumike autorid ainet kroonikakirjandusest. Seda tegid juba vennad Grimmid. Nende juttude jäljend muistendikogumikes ei ütle esialgu midagi muud peale selle, et kogumike koostajad olid paljulugenud raamatukoid, kes vanadest trükistest ja kroonikatest põnevaid lugusid kokku lappisid.

Selle ilmestamiseks olgu toodud üks näide.²⁴ Matthias Johann Eiseni muistendikogus aastast 1882 on järgnev lugu:

¹⁶ Wolfgang Brückner (toim.), *Volkserzählung und Reformation*. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus, Berliin: Erich Schmidt 1974; vrd. ka Ernst Heinrich Rehermann, *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts* (=Schriften zur niederdeutschen Volkskunde; 8), Göttingen: Otto Schwartz 1977. Wolfgang Brückneri olulised artiklid sel teemal on nüüd kogutud: Wolfgang Brückner, *Geschichten und Geschichte*. Weltvermittlung durch narratives Verstärken (=sama, Volkskunde als historische Kulturwissenschaft. Gesammelte Schriften; 11; =Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte; 87), Würzburg 2000.

¹⁷Üks tänuväärne uurimisobjekt oleks Nicolaus Heldvaderuse ülemsaksa-, alamsaksa- ja taanikeelsed kirjutised, vrd. H[ans] V[aldemar] Gregersen, *Niels Heldvad. Nicolaus Heldvaderus. En biografi* (=Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland; 17), Kopenhagen: Danske Boghandleres Kommissionsanstalt 1957 (traditsiooniline biograafia).

¹⁸ Kuid vrd. van Lieburg, *Merkwaardige voorzienigheden* (vt. märkus 14).

¹⁹ Kuid vrd. Elfriede Moser-Rath, *Predigtmärlein der Barockzeit. Exempel, Sage, Schwank und Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raumes* (=Supplement-Serie zu Fabula. Reihe A: Texte; 5), Berliin: Walter de Gruyter 1964.

²⁰ Michael Chesnutt, “Exempelsammlungen” [im Mittelalter]. – *Enzyklopädie des Märchens*, 4. köide, Berliin & New York: Walter de Gruyter 1982-84, v. 592-604.

²¹ Vrd. koos artiklit peatükis “Evangelische Beispielliteratur im 19. Jahrhundert”. – *Jahrbuch für Volkskunde*, N. F. 22 (1999), lk. 57-164.

²² *Enzyklopädie des Märchens*. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung, köide Ijj., Berliin & New York: Walter de Gruyter 1975jj.

²³ Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli raamatukogus on üks eksemplar raamatust “Encyclopädie [sic] des Märchens. Stichwortliste. Erste Fassung. Winter 1959/60, Berliin: Walter de Gruyter i. a.” Skandinaavia uurijate käsitsi kirjutatud täiendustega, millest võib samuti saada aimu projekti keerulisusest ja põhjalikkusest.

²⁴ Veel näiteid: Jürgen Beyer, *Prolegomena to a History of Story-Telling Around the Baltic Sea, c. 1550-1800*. – *Folklore*. Electronic Journal of Folklore (<http://haldjas.folklore.ee/folklore>). Printed version 4 (1997), lk. 43-60, siin lk. 49-51; sama, Johannes Lassenius [1636-1692]. Ein lebendes Predigtexempel? – sama & Johannes Jensen (toim.), *Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000*. 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographien [...], Kopenhagen: C. A. Reitzel 2000, lk. 23-32, siin lk. 25-30 (eesti keelde tõlkinud Reet Hiimäe: Pastor Johannes Lassenius (1636-1692). Kas elav jutluse-eksempl? – *Mäetagused*. Hüperajakiri (<http://haldjas.folklore.ee/tagused>) [Paberversioon] 13 (2000), lk. 99-111, siin lk. 102-107).

Wooru mägi ja Andresjärw

Pikasilla lähedal üsna Wirtsjärwe ääres on kõrge, järsk, ümmargune mägi, mida Wooru mäeks hüütakse. Ühelt poolt järwest, kolmelt poolt aga haljastest heinamaades ümber piiratud, katawad kaunid männad kõiki tema külgi ja hoiawad oma latwu nagu kroon üle tasase lageda mäetipu. Kes seda mäge eemalt näeb, peab teda mõneks kindluseks pidama.

Tõeste oligi Wooru mäel muiste kindlus. Enne weel kui Tartu ja Pärnu linn ehitati, elas juba seal mäe peal väga rikas kaupmees Wooru Andres. Temal oli hulk laewu, mis Emajõe mööda alla Peipsi järwe poole ja sealt edasi Narwa purjutasiwad, teine pool aga niisamati Wirtsjärwest jõge mööda Wiljandisse ja sealt [e]dasi Pärnu jõge mööda Pärnu lahe äärde. Kõik kauplemine oli üksi tema käes. Tartu linna rahwal ei olnud kauplemise poolest midagi teha. Suures hädas wõtsiwad nad wiimaks nõuuks kauplemist Andrese käest ära kiskuda. Andres tegi oma mäe õige kindlaks ja ootas wastasid. Hulga kaupa tuliwad Tartlased mäe juurde kokku ja piirasiwad mäe ümber. Andres naeris aga esite ümberpiirajate üle. Siiski ei läinud need ära ega jätnud ümberpiiramist järele. Näljaga tahtsiwad nad Andrest alla heitma sundida. Kui wiimati häda koguni suureks läks, wõttis Andres nõuuks ära põgeneda. Önnega peasis ta waenlaste wahelt läbi, aga peagi saiwad need aru, mis sündinud. Sedamaid hakkasiwad nad teda taga ajama. Pärnu maantee ääres Purtsi weske ja Pühaste küla wahel järwe ääres jõudsiwad nad ta järele. Selgeste nägi Andres ära, et ta enam edasi ei pease. Siiski ei tahtnud ta elusalt ennast tagaajajate kätte anda. Järwe ääres parwe silmates kargas ta parwe peale, tõukas äärest ära ja sõudis keskele. Waenlased piirasiwad järwe ümber ja pidasiwad wahti, et ta sealt ära ei peaseks. Sõuriista puudusel ei saanud nad järwe peale Andrese kallale. See jäi seni parwe peale kunni ta nälga suri, sest et peasmist ei olnud. Seda järwe hüütakse sest saadik Andresjärweks.

Kui Andres oli surnud, läksiwad waenlased ta mäe otsa, lõhkusiwad ning purustasiwad ta majad ära ja wiisiwad ta kulla ja hõbede Tartu. Mägi aga, kus Andres enne elas, kannab sest saadik Wooru mäe nime.

Aakre herra on hiljemal ajal Andresjärwes kõiksugu kalu kaswatanud. Kui järwewaht lootsikuga järwe peale läks, tuliwad kalad karja kaupa lootsiku ümber kokku ja ootasiwad, et neile leiba antakse. Kord julges keegi talumees öösel ühe latika järwest enesele wõtta. Asi tuli wälja ja mees sai mõisa herra käest armetumalt peksta. Sest saadik hakkasiwad kallad järwest kaduma. Praegu on Andresjärw üksnes linaleutamise järw.²⁵

Eisen ei viita selle jutustuse ühelegi allikale. Lugeja peab arvama, et see on suulisest pärimusest võetud. Nii see kindlasti ei ole. Lugu on ka varem korra trükitud: see ilmus 1764. aastal ühes Riia ajalehelis.²⁶ Allikaks tuuakse Rõngu kirikuraamat, kus see lugu on tõepoolest leida.²⁷ Eelnimetatud ajalehelisa annab loo küll peaaesjalikult õigesti edasi, kuid keeleliselt on seda muudetud. Sõna-sõnalt jutu ära kirja kirikuraamatust sisaldab “Chronick des Schlosses, der Kirche und Prediger auf RINGEN dem dortigen Kirchen Archiv verehret von Eduart [sic] Philipp Körber Pastor auf Wendau 1830” (Rõngu lossi, kiriku ja jutlustajate kroonika, sealsele kirikuarhiivile kingitud Eduard Philipp Körberi poolt).²⁸ Eduard Philipp

²⁵ M[atthias] J[ohann] Eisen, *Esiwanemate warandus*. Kohalised Eesti muinasjutud, Tartu: Schnakenburg 1882, lk. 5-7.

²⁶ *Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen* 1764, lk. 176.

²⁷ EAA (Eesti Ajalooarhiiv) 1264-2-4, l. 6. Tekst vt. lisas, artikli lõpus.

²⁸ EAA 1264-1-33, l. 16p-17. Körber lähtub siin arvatavasti tolleaegse Rõngu kirikuõpetaja Carl Heinrich Constantin Gehewe ära kirjast.

Körber (1770-1850)²⁹ oli innukas muististe koguja ning tema pärand oli uurimusteks kättesaadav suures osas Tartus, kus Eisen 1882. aastal elas.

Töenäoliselt võttis Eisen oma ümberjutustumise aluseks Körberi kroonika või ühe selle ärakirja. Selle kasuks kõnelevad esiteks kaks keelelist detaili,³⁰ teiseks ka asjaolu, et Eisenil oli ärakirjale kergem ligi pääseda kui kirikuraamatule, mis tol ajal oli arvatavasti veel Rõngus. Eiseni tekst on üldse sarnasem kirikuraamatus ja kroonikas esitatule kui eelnimetatud ajalehelislas avaldatule.

Eisen tegi ka mõned kerged sisulised muudatused. Ta muutis kaupmehe nime eestipärasemaks. 1764. aasta trükitud versioon, mitte aga kaks käsikirja, oletab, et tegemist oli venelasega. Saksakeelsetes variantides on lugu võrdlemisi selgelt dateeritud. Kaupmees ajas oma tulutoovat äri juba siis, kui Tartust sai kodanike linn. Siis hakkasid tartlased end konkurentsist vabastama. Eisen ei maini seda uut linna (“[e]nne veel kui Tartu ja Pärnu linn ehitati”) ja seega on üllatav, kust tuleb järsku “Tartu linna rahwa[s]”.

Ilmselt arvas ka Jaan Jung, et Eiseni teksti puhul on tegemist suuliselt edasiantud muistendiga.³¹ See peab aga äärmisel juhul paika vaid viimase lõigu puhul kaladest, millel kaupmehe looga midagi tegemist ei ole ning mis teistes variantides puudub.

Eiseni kogumikud nagu paljud samalaadsed kogumikud välismaal, olid väga populaarsed ja neid trükiti palju. Mõnedest muistendikogumikest anti välja ka vähema tekstihulgaga valimikke “rahvale” või lastele ning neid kasutati koolitundides.³² Paljud muistendid said alles sel viisil “rahvalikeks”. Sellise edasiandmisprotsessi käigus sai meeltülendavast või õpetlikust loost tihti meelelahutuslik ajalooline jutustus. Sageli kulges areng mitme sammu kaupa, kuid päris tihti oligi ainult kaks varianti: tekst vanas raamatus ja tekst muistendikogumikus. Saab siin üldse rahvaluulest rääkida?

Waldemar Liungman nimetab oma töös “Das wahrscheinliche Alter des Volksmärchens in Schweden” (*Rootsi rahvamuinasjutu arvatav vanus*)³³ ühe konkreetse aastaarvu, nimelt 1824. Sellel aastal hakati odavates trükistes ükshaaval välja andma Grimmide muinasjuttude tõlkeid. See oli muide palju aastaid enne seda, kui terve kogumik avaldati (1860).³⁴ Järgnevate aastakümnete jooksul ilmus palju selliseid vihikuid. Liungman alustab oma uurimust üksikasjaliku islandi ja rootsi kirjanduse aruteluga kuni 17. sajandini. Sealt leidis ta küll mitmeid muinasjutumotiive ja ka muinasjutulaadseid jutustusi, kuid ühtegi nendest ei ole

²⁹ Vrd. *Eesti biograafiline leksikon*, Tartu: Loodus 1926-29, lk. 253; *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960*, Köln & Viin: Böhlau 1970, lk. 400.

³⁰ Körberi ärakiri järgib kirikuraamatut sõna-sõnalt, ainult esimeses lauses on “Wohro Mäggi”, mis oli pealkirjana lehe äärel kirjutatud, teksti sisse liidetud. Lõpus loeb ta “wird er feste” asemel “wieder feste”. Eisen paistab esimesel juhul Körberit järgivat ning teisel juhul kirjavea tõttu segasest tekstist mitte õigesti aru saanud olevat.

³¹ *Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1885*, Tartu 1886, lk. 267 (mõningate erinevustega). Veel ühe redaktsiooni kirjutas Bienemann, *Livländisches Sagenbuch* (vt. märkus 4), lk. 85-86, kokku eelnevatest väljaannetest.

³² Vrd. näiteks järgmised väljaanded Müllenhoffi kogumikest (vt. märkus 4): *Schleswig-Holsteinische Sagen*. Eine Auswahl von Karl Müllenhoffs Sagen, Märchen und Liedern der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. Im Einverständnis mit dem Jugendschriften-Ausschuß des Kieler Lehrervereins zusammengestellt von Heinrich Lund, Schleswig: Julius Bergas⁵ 1922; *Schleswig-Holsteinische Sagen und Märchen*. Auswahl aus der Sammlung Müllenhoffs von W. Lobsien (=Hausbücherei der Deutschen Dichter-Gedächtnis-Stiftung; 56), Hamburg-Großborstel [1916].

³³ Waldemar Liungman, *Das wahrscheinliche Alter des Volksmärchens in Schweden* (=FF Communications; 156), Helsingi: Suomalainen tiedeakatemia / Academia scientiarum fennica 1955 (ilmunud Walter Andersoni pühendusteoses, kellele Liungmani uurimistulemused küll arvatavasti pigem pahameelt kui rõõmu valmistasid).

³⁴ Göte Klingberg & Inger Bratt, Barnböcker utgivna i Sverige 1840-89. *En kommenterad bibliografi* (=Skrifter utgivna av Svenska barnboksintitutet; 30), 1. köide, Lund: Lund University Press 1988, nr. 1697 (niinimetatud “Kleine Ausgabe”).

siinemaani leitud suulises pärimuses. Modernsed imemuinasjutud hakkasid levima alles 18. sajandil.

Ilmselt koolitati 18. sajandil aadli ja kodanluse kirjandusmaitse välja nii, et võidi selliseid lugusid hinnata, ja alates 19. sajandist sai niisugune kirjandus kättesaadavaks ka maarahvale. 19. sajandil paranes maarahva kooliolud. Enne seda inimesed küll õppisid rohkem kui arvatakse kiriku standardteoseid lugema, aga näiteks kirjutamine sai alles 19. sajandil õppeplaani loomulikuks osaks.³⁵ Muinasjuttude kättesaadavuse küsimust võib aga võtta ka sõna-sõnalt. Ühte kuni kolme muinasjuttu sisaldavaid vihikuid müüsid rändkaubitsejad, kes rändasid laadalt laadale või ka talust tallu. Sellised vihikud maksid väga vähe ja peaaegu igäüks sai neid endale lubada. Vendade Grimmide täielik kogumik sisaldab aga mitusada lehekülge. Ta trükiti palju hiljem, kirjastuse kulul ja müüdi linna raamatukaupluste võrgustiku kaudu. See oli kirjandus kodanikelt kodanikele (ja ka paslik just kodanlikule rahakotile). Kas Eesti- ja Liivimaal oli kõik radikaalselt teistmoodi ja siinsed muinasjutud palju vanemad kui Rootsi omad?

Siiani oli juttu peamiselt muinasjuttudest ja muistenditest. Neid peetakse klassikalisteks rahvajutužanrideks. Olid need tõesti nii tähtsad? Mida rahvas õieti jutustas? Sellele on muidugi raske vastata, kuna suulised jutustused haihtuvad sel hetkel, kui nende jutustamine lõpeb. Ajaloolise jutu-uurimise esindajatena saame töötada ainult kirjalike allikatega. Sellegipoolest arvan ma, et järgmised oletused on küllalt tõenäolised.³⁶

Suur osa argipäevasest jutustamisest (*alltägliches Erzählen*)³⁷ tegeles igapäevaasjadest jutustamisega. Siin ei jõutud tihti veel variantide ja traditsiooni loomiseni. Oli lihtsalt loba, aga mitte veel rahvaluule. Mõned jutud olid väga lühikesed. Rudolf Schenda on nimetanud neid sobivalt “mina-ka-jutustuseks”,³⁸ näiteks konstateering: “sama juhtus ka minu vennaga”.

Oluline osa juttudest tegeles lähiaja sündmustega, lähedaste või kaugetega. Informatsiooni allikad olid tihti kehvad, mille pärast me paljut ka rahumeeli kuulujuttudeks võime nimetada. Kuulujuttude edasirääkimisel muutsid neid – teadlikult või mitte – rääkijad oma kogemustest lähtuvalt. Sel viisil sattusid juttudesse traditsioonilised motiivid. Kirjeldatud protsessid on linnalugude (*urban legends*) uurimustest juba laialt tuntud, kuid siinkohal pole kaugeltki mitte tegemist trendiga, mis tekkis alles linnastatud industriaalühiskonnas.³⁹

Ühiskonnas, kus religioonil oli suur roll, liikusid ringi igasugused jumalakartlikud jutud – mitte ainult trükituna ja kirikuõpetajate kirjutatuna. Ka tavalised usklikud inimesed teadsid rääkida Jumala imepärasest mõjust oma elule.⁴⁰ Arvatavasti kujunesid erinevates religioossetes ringkondades (näiteks hernhuutluses, õigeuskirikus) välja omad jutustamisringid.

³⁵ Vrd. Alfred Messerli, *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900*. Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz (=Germanistische Linguistik; 229), Tübingen: Max Niemeyer 2002; Sabine Wienker-Piepho, „*Je gelehrter, desto verkehrter*“? Volkskundlich-Kulturgeschichtliches zur Schriftbeherrschung, Münster & New York: Waxmann 2000.

³⁶ Vrd. ka Rudolf Schenda, *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1993.

³⁷ Vrd. Hermann Bausinger, “Alltägliches Erzählen”. – Enzyklopädie des Märchens, 1. köide, Berlin & New York: Walter de Gruyter 1975-77, v. 323-330.

³⁸ Schenda, *Von Mund zu Ohr* (vt. märkus 36), lk. 123.

³⁹ Vrd. Jürgen Beyer & Reet Hiimäe (toim.), *Folklore als Tatsachenbericht*, Tartu: Sektion für Folkloristik des Estnischen Literaturmuseums 2001.

⁴⁰ Vrd. Karl-S. Kramer, Brauch, Glaube und „Predigtmärlein“ in einem Mirakelbuch der heiligen Anastasia zu Benediktbeuren. – *Fabula* 32 (1991), lk. 119-131; Jürgen Beyer, On the Transformation of Apparition Stories in Scandinavia and Germany, c. 1350-1700. – *Folklore* 110 (1999), lk. 39-47 (eesti keelde tõlkinud Mare Kõiva: Ilmutusjuttude teisenemisest Saksamaal ja Skandinaavia maades aastatel 1350-1700. – *Mäetagused*. Hüperajakiri (<http://haldjas.folklore.ee/tagused>) [Paberversioon] 14 (2000), lk. 62-82).

Milliste teemadega saaksime me tegelda Eesti- ja Liivimaa ajaloolises jutu-uurimises? Milliste allikatega saame töötada, et jälile jõuda jutustamisele Eesti- ja Liivimaal enne rahvaluule üleskirjutamise aega?

Peab arvestama seda, et siinsed protsessid olid pisut hilisemad, võrreldes Saksamaal ja Skandinaavias toimuvaga (need maad omakorda järgisid mõningase distantliga Itaalia, Prantsusmaa ja Inglismaa eeskju). Ka äärmine sotsiaalne polaarsus aadli- ja kodanikuseisuse ning talupojaseisuse vahel, mida veelgi kriipsutas alla keelte erinevine, aitas sellele viivitusele kaasa. Taani talumees, sulane või käsitööline ei suutnud tavaliselt küll osta kodanike raamatuid endale, kuid ta sai neid lugeda, kui need tema kätte sattusid (vähemalt siis, kui need olid taani, mitte ladina, saksa või prantsuse keeles). Teisest küljest võib keelelist eraldatust pidada uurijate seisukohalt ka eeliseks. Saksamaal või Taanis ei saa “rahvaliku” raamatu puhul kunagi kindel olla, kas “rahvas” seda raamatut üldse lugenud oli. Kui aga raamat oli kirjutatud mitte-saksa (läti või eesti) keeles, võib vähemalt kindel olla, kellele see raamat oli mõeldud.

Tuleb välja selgitada, millisel osal rahvastikust ja millistel aegadel oli juurdepääs trükitud kirjandusele. Siinkohal peab silmas pidama asjaolu, et palju rohkem inimesi oskas lugeda trükitud teksti kui käsikirju, vähesed oskasid ise kirjutada. Samas peab aga arvestama, et see, kes oskas lugeda, võis raamatuid teistele ette lugeda.

Järgmisena võib vaadelda säilinud trükitoodangut. Õnneks on juba mõnda aastat olemas üsna täielikud bibliograafiad eesti- ja läti keelsete vanemate trükiste kohta.⁴¹ Eriti olulised tunduvad mulle siinkohal olevat kalendrid, ajalehed, niinimetatud rahvaraamatud ja kooliõpikud.⁴²

Suhteliselt vähe on trükitud kujul olemas eesti- ja läti keelseid jutlusi, küll aga on säilinud palju jutlusekäsikirju (mida kogus muu hulgas Õpetatud Eesti Selts). Siin tuleks kontrollida, kas need sisaldavad näitejutte. Käsikirjalise materjali puhul tuleks edaspidi mõelda taevakirjadele ning hernhuutlaste biograafiatele ja autobiograafiatele.⁴³ Kirikuarhiivides leidub aeg-ajalt ka traditsioonilisi jutustusi, nagu näiteks ülaltoodud lugu kaupmehest.⁴⁴ Tuleks tähele panna ka saksakeelset kirjandust Eesti- ja Liivimaal, mitte ainult sellepärast, et see oli baltisakslastele (ja ka haritud mittesakslastele) lugemismaterjaliks ning seega ka nende jutuvaramu allikaks, vaid ka sellepärast, et nendest kirjutistest said kirikuõpetajad tõenäoliselt suure osa oma jutluste materjali.

Muidugi tuleks siinjuures loobuda ka sellisest rahvaluule definitsioonist, milles esineb sõna “suuline”: “Folkloristics is the science of variation (*Varianz*) in verbal art.”⁴⁵ On täiesti ükskõik, kas need variandid esinevad suulisel või kirjalikus edasijutustamises.

Ajaloolise jutu-uurimise meetoditega ei saa arvatavasti suurendada eesti ja läti muinasjuttude varamut. Küll aga saab täpsemini määratleda nende ajaloolist kohta ning peale selle saab avastada palju tundmatuid rahvaluuletekste varajastest sajanditest.

⁴¹ Silvija Šīško & Aleksejs Apīnis (toim.), *Seniespiedumi latviešu valodā 1525-1855*. Kopkatalogs, Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka 1999; E[ndel] Annus (toim.), *Eestikeelne raamat 1525-1850* (=Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia; 1), Tallinn: Eesti Akademiiline Raamatukogu 2000.

⁴² Hilisema aja kohta on vastava kirjanduse täpselt üles loetlenud Walter Anderson järgmise bibliograafia rahvaluule osas: *Eesti filoloogia kriitiline ja bibliograafiline aastaülevaade* 1 (1918) [tr. Tartu 1922]; *Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade* 2 (1919) [tr. 1923]; 3 (1920) [tr. 1926]; 4 (1921) [tr. 1934]. Kooliõpikute rahvaluule kohta vrd. ka: Ingrid Tomkowiak, *Lesebuchgeschichten*. Erzählstoffe in Schullesebüchern 1770-1920, Berlin & New York: de Gruyter 1993.

⁴³ R[udolf] Põldmäe, “Hernhuutlikud elulookirjedused”. – *Eesti Kirjandus* 32 (1938), lk. 385-403.

⁴⁴ Rõngu kirikuraamat sisaldab veel kaks juttu. Vormsi ja Noarootsi kirikuarhiivid on aluseks järgnevale artiklile: Jürgen Beyer, “Whom Should One Thank for a Narrow Escape? Lessons Drawn from a Perilous Journey from Vormsi and Noarootsi to Finland in 1796”. – *Pro Ethnologia* 17 (2004) (ettevalmistamisel).

⁴⁵ Jürgen Beyer & Michael Chesnutt, “Extracts from a Conversation with Isidor Levin, November 4, 1997”. – *Copenhagen Folklore Notes 1997*, vihik 1-2, lk. 2-4, siin lk. 2.

Lisa

Väljavõte 1710.-1743. (1764.) aasta Rõngu kirikuraamatust.⁴⁶

Aus dem *Aijakarschen*.⁴⁷

An der⁴⁸ Würtzjerwe ohnweit der langen Brücke ligt ein hoher Berg,⁴⁹ auf welchem⁵⁰ vor uhralten Zeiten einer gewohnet, N[ämlich] *Andreas Wohro*. Dieser ist ein sehr reicher Kauffman gewesen, angesehen er, ehe die Städte *Dörpt* und *Pernau* sind erbauet worden, das gantze Land mit seiner Handelschafft an sich gezogen. Er hat seine eigene Strusen gehabt, welche längst der *Emback* nach der *Peipus* und so fort nach *Narva*, auch diesseit durch die *Würtzjerwe Fellin* vorbeÿ, auf einem Fluß, (welcher zu der Zeit navigabel gewesen) nach *Pernau* gangen. Nachdem aber die Stadt *Dörpt* sich angefangen zu b[a]uen und bürger darinnen zu wohnen, auch ihre bürgerl[iche] Handthierung zu treiben, haben sie Ihm daselbst seine Kauffmanschafft wehren wollen, Er hingegen hat sich zur Wehre gesetzt, seinen Berg befestiget, weswegen die Bürger aus [d]er Stadt mit dem Landvolcke allda *attaqviret*. weil sie aber an Ihn mit Gewalt nichts haben konten, haben sie den Berg *bloqviret*, und sehr wohl Achtung auf Ihm [sic] gegeben, welches sehr lange Zeit gedauret. Als er sich endl[ich] nicht mehr halten können, hat er sich einsmahls des Nachts von seiner Burg herunter begeben, in willens sich zu *reteriren* [sic]. seine feinde aber werden solche *rettirade* [sic] bald inne, verfolgen, und treffen Ihm [sic] beÿ einer See zwischen *Puurtsi Mühle* und *Pühhaste Källa* am großen wege gelegen. weil er aber siehet, daß er nicht weiter konte fortkommen, sich aber auch nicht lebendig in ihre hände geben wolte, und beÿ der See etl[iche] balcken zusammen gehefftet findet, wie die fischer pflegen zu haben, setzet er sich darauf, stöst sich vom lande ab, mitten in der See aber wird er⁵¹ feste. weil Sie ihn nun [a]uch allda, da Er mitten auf der See geseßen, aus Ermangelung des Geschöbes damahls nichts thun können, doch Ihn auch nicht verlassen wolln, so ist Er auf dieser See hunger gestorben. Darauf der berg erstiegen, d[as] Haus gestürmet u[nd] alles ausgeplündert worden. Heist also noch heut zu tage der Berg nach seinem Zunahmen *Wohro Mäggi* und die See darauf er gestorben *Andrese Jerwe*.

Saksa keelest tõlkinud Madis Roll

Ilmunud raamatus *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*, toim. Tiiu Jaago, Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 2003, lk. 81-93.

⁴⁶ EAA 1264-2-4, l. 6, koos Körberi ära kirja teisenditega (vrd. märkus 28).

⁴⁷ Kaldkirjas toodud sõnad või sõnaosad on originaalis ladina ja ülejäänud tekst gooti tähestikus.

⁴⁸ Kõik kohanimed selles tekstis on naissoost!

⁴⁹ Ääremärkus: "*Wohro Mäggi*".

⁵⁰ Körberi ära kirjas (EAA 1264-1-33, l. 16p) seisab siinkohal "ein hoher Berg, *Wohro Mäggi*, auf welchem" (s. t. ääremärkus on teksti sisse sattunud).

⁵¹ Körberi ära kirjas on "wird er" asemel "wieder".